

Erkenning

door de bril van Eric Berne
grondlegger van de Transactionele Analyse

Gerritjan van Luin

Inleiding

Fouten. Met rood aangestreept. Bovenaan het proefwerkpapier het aantal en hoe dat bleek uit te pakken voor je cijfer. Op school staat rood centraal. Wat je fout hebt of nog niet weet, dient te worden hersteld of aangevuld.

Onze samenleving is ontwikkeld naar een meritocratisch model, waarin alleen de individuele verdienste de maatschappelijke positie bepaalt en niet afkomst. De voordelen zijn duidelijk, maar deze meritocratisering is ook een aanslag op het zelfrespect voor wie niet goed presteert, gemeten althans naar schoolsucces en carrière. Wat doet het toenemend aantal meetlatten voor leerlingen die onvermijdelijk laag scoren omdat ze niet zoveel hebben meegekregen? Hoe ga je je voelen en gedragen als je steeds onder de maat presteert? Ieder mens wil immers gezien en erkend worden. Leven met het idee dat je minder waard bent, is geen leven.

Ik ben al sinds 1975 werkzaam in het onderwijs, eerst als docent, later als schoolleider en bestuurder. Zolang ik in het onderwijs werk, wordt er door onderwijsgevend gemopperd over het gebrek aan waardering en erkenning door (vooral) leidinggevend. Ook in *Beroepszeer, waarom Nederland niet goed werkt* (2005) wordt aan de hand van veel praktijkvoorbeelden betoogd dat professionals te weinig waardering krijgen, vastlopen in logge regels en structuren, en het werk waar ze zo goed in zijn niet goed kunnen verrichten. Beroepszeer verwordt langzamerhand tot beroepszeer.

Mijn fascinatie voor het thema 'erkenning' is vooral ontstaan in mijn beroepspraktijk. Ik merkte hoeveel invloed een aardige of stimulerende opmerking op het leerproces van leerlingen had en hoeveel oprechte belangstelling betekende voor het wel en wee van de leerlingen in de samenwerking rond leren en doceren. Ik werd ook getriggerd door negatief gedrag van leerlingen, waarvan ik niet altijd de oorsprong kon duiden, maar waarbij ik merkte dat belangstelling of een nieuwsgierige vraag de toon kon veranderen. Ook later in leidinggevende functies merkte ik hoe belangrijk aandacht (en daarmee erkenning) gevonden werd en ook hoe teleurgesteld iemand kon zijn als de verwachte belangstelling uitbleef. Aandacht van de baas is kennelijk ook nog een speciaal soort aandacht (vergelijkbaar met de 'aandacht van de ouder' voor het kind?).

Ieder mens heeft erkenning nodig, zoals Abraham Maslow al in 1943 duidelijk maakte in een publicatie over de behoeftepiramide. Het is belangrijk dat je weet dat je door anderen gezien wordt, dat je erbij hoort en dat je beschouwd wordt als een unieke persoonlijkheid met specifieke kwaliteiten. Ieder mens wil ervaren dat zijn werk ertoe doet en dat anderen hem als mens serieus nemen. We willen de sympathie van anderen krijgen en een plaats in hun leven innemen. Vergeten worden betekent dat je geen erkenning krijgt en je bestaan wordt genegeerd.

Maar niet Maslow is mijn 'erkenningsauteur' voor dit artikel. Ik wil graag het gedachtegoed van Eric Berne, de grondlegger van Transactionele Analyse (TA), verkenen. TA is 'een persoonlijkheidstheorie en een systematische psychotherapie ten behoeve van persoonlijke groei en persoonlijke verandering', zoals de officiële definitie luidt. Maar TA is ook een communicatietheorie en een ontwikkelingstheorie, zoals we in het vervolg zullen zien. TA heeft mij de inzichten geleverd om erkenning in een breed perspectief te kunnen zien.

Voor dit artikel heb ik het onderwijs als context gekozen vanwege mijn ervaring. De inzichten zijn echter in elke context van toepassing, en de lezer wordt dan ook van harte uitgenodigd om TA aan zijn eigen context te verbinden als die een andere is.

'de lezer wordt dan ook van harte uitgenodigd om TA aan zijn eigen context te verbinden'

Theorie

Biografie van Eric Berne

Eric Berne werd geboren in 1910 als Eric Leonard Bernstein, zoon van huisarts David Hiller Bernstein en Sarah Gordon Bernstein, een professioneel schrijfster en redactrice. Zijn ouders, beiden afgestudeerd aan de McGill University in Montreal, waren immigranten uit Polen en Rusland. Zijn vader stierf op 38-jarige leeftijd aan tuberculose en zijn moeder had het moeilijk om de eindjes voor het gezin van drie (Eric had een vijf jaar jonger zusje) aan elkaar te knopen.

Eric werd aangemoedigd om in de voetsporen van zijn vader te treden en ging geneeskunde studeren. Hij ontving een M.D. (*Doctor of Medicine*) en Ch.M. (*Master of Surgery*) van de McGill University Medical School in 1935 en werkte vervolgens zo'n twee jaar op de psychiatrische kliniek van de Yale University School of Medicine. Zijn eerste benoeming was die tot 'clinical assistant' in de psychiatrie op Mt. Zion Hospital in New York. In die tijd werd hij Amerikaans staatsburger en verkortte hij zijn naam van Eric Leonard Bernstein tot Eric Berne. Ook begon hij, naast zijn werk op de kliniek, met een eigen praktijk in Norwalk (Connecticut). Hij ontmoette zijn eerste vrouw en kreeg twee kinderen.

Vanwege de grote vraag naar psychiaters in het leger, tijdens de Tweede Wereldoorlog, diende Eric Berne van 1943-1946 in het Amerikaanse leger, waar hij van luitenant tot majoor werd bevorderd. Na zijn dienstdaag besloot Berne te verhuizen naar Carmel (Californië). Hij hervatte daar zijn werk als psychiater en ging in psychoanalyse bij Erik Erikson. Toen hem werd verteld dat hij voor het behalen van de titel van psychoanalyticus nog zeker vijf jaar langer in analyse en training moest, raakte hij zo gefrustreerd dat hij een nieuwe theorie begon te ontwikkelen. Na een aantal eerdere artikelen publiceerde hij in 1958 het artikel *Transactional Analysis: A New and Effective Method of Group Therapy*, waarin hij die nieuwe theorie voor het eerst uiteenzette.

Bij het grote publiek werd de TA bekend door de publicatie in 1964 van *Games people play*, een boek dat meer dan twee jaar op de bestsellerlijst van *The New York Times* stond en vertaald is in meer dan twintig talen. Het boek bereikte een oplage van meer dan 5 miljoen en was de inspiratiebron voor de TA-bestseller van Thomas Harris uit 1967 *I'm OK-You're OK*.

Eric Berne hertrouwde twee keer en bleef tot zijn dood in 1970 (hij stierf aan hartfalen) actief als psychotherapeut en auteur. Hij liet een erfenis achter van meer dan dertig boeken en artikelen én een zeer praktische theorie over de persoonlijkheid van mensen, hun gedrag, communicatie en verandering.

Kernbegrippen van de Transactionele Analyse

Om erkenning vanuit de TA-theorie te kunnen toelichten, is het nodig drie van de kernbegrippen van TA te bespreken. Dat kan in het kader van dit artikel maar kort, terwijl er heel veel over te zeggen valt. In de toepassing en uitwerking van de drie kernbegrippen toont zich uiteindelijk de grote praktische kracht van de theorie. Ik volsta hier met te verwijzen naar Koopmans (2012) en Steward & Joines (1996).

Model van egotoestanden

Het model van egotoestanden is het belangrijkste concept in de TA. Een egotoestand is een samenhangend geheel van gedragingen, gedachten en gevoelens. Het is de wijze waarop wij op een bepaald moment een deel van onze persoonlijkheid tonen. In de TA worden drie egotoestanden onderscheiden:

- ➡ **Ouder-egotoestand:** ik gedraag, denk en voel op een wijze die een kopie is van het gedrag, het denken of voelen van (een van) mijn ouders of van anderen die een ouderfiguur voor mij waren. Deze egotoestand heeft zich gevuld met allerlei boodschappen die je als kind gekregen hebt over hoe de wereld in elkaar zit en hoe je je daarin hebt te gedragen. Deze egotoestand wordt nog onderverdeeld in de Kritische Ouder (moraliserend, oordelend) en Zorgende Ouder (geruststellend, verzorgend). Dit is het geheel van wat we opgeslagen hebben van onze ouderfiguren. Het is interessant om te onderzoeken of dat wat je als je eigen opvattingen beschouwt misschien alleen maar overgenomen hebt.
- ➡ **Kind-egotoestand:** ik gedraag, denk en voel me zoals ik me als kind gedragen heb en als kind gedacht en gevoeld heb. Deze egotoestand vullen we met al onze eigen kinderlijke ervaringen, die voor ieder kind verschillend zijn. Ook deze egotoestand heeft een onderverdeling, te weten het Rebellerende Kind (opstandig, klagend), het Aangepaste Kind (gehoorzaam, passief) en het Vrije Kind (speels, nieuwsgierig). Afhankelijk van de manier waarop je als kind geweest bent, heb je een mix van deze drie Kind-posities.

- ➔ *Volwassen-egotoestand*: ik gedraag, denk en voel me in reactie op wat in het hier en nu om mij heen gebeurt. Ik gebruik daarbij alle mogelijkheden die mij als volwassene ten dienste staan.

Dé TA-boodschap onder deze egotoestanden is dat je tijdens je ontwikkeling als mens een weg hebt te gaan waarin je leert om steeds meer verantwoordelijkheid te nemen voor je eigen gedrag en te onderzoeken wat in het hier en nu nodig is. De automatische reacties vanuit de Ouder of het Kind, die aan het begin van je leven behulpzaam zijn geweest, maken dan plaats voor bewuste keuzes vanuit de Volwassen-egotoestand: structureer je, zorg je, werk je samen of volg je je spontaniteit (Koopmans, 2012)?

In de TA worden de drie egotoestanden onder elkaar in een vaste volgorde afgebeeld.

Transacties

De manier waarop je met een ander communiceert en hoe het ene gedrag een uitnodiging tot ander gedrag is, wordt in de TA een 'transactie' genoemd. Een transactie is dus een 'stukje' van een communicatiepatroon. Zo'n fragment kan een woord zijn, een blik, een gebaar, een geluid. Niets doen in aanwezigheid van anderen is ook een vorm van communicatie: je kunt immers niet niet-communiseren. En wat het 'geluid' betreft: iedereen weet dat niet alleen wat je zegt, maar (vooral) hoe je het zegt van belang is. Er vinden altijd transacties tussen de egoposities plaats.

Ik zal een paar voorbeelden geven om dit te verduidelijken, waaruit tevens blijkt dat er verschillende soorten transacties zijn.

- ➔ *Complementaire reactie*: de transactie waarin mensen elkaar aanvullen in hetzelfde patroon. A reageert terug op de wijze waarop B hem uitnodigt.

Voorbeeld 1:

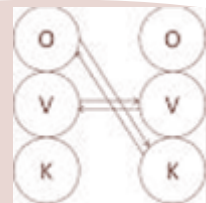
Fatima: Zullen we vanavond naar de film gaan? Marcel: Ja, goed idee, doen we.

Dit is een *V-V-transactie*, die zich afspeelt in het hier en nu.

Voorbeeld 2:

John: Wil je nu eindelijk je rommel opruimen (boze toon)? Kasper: Natuurlijk, dat ga ik meteen doen (toegeeflijke, zachte toon).

Dit is een *O-K-transactie* tussen de Kritische Ouder en het Aangepaste Kind. De egotoestanden worden met hoofdletters geschreven, ter onderscheiding van het gebruik van kleine letters waarbij verwezen wordt naar 'echte' ouders, kinderen en volwassenen. In het bovenstaande voorbeeld kan een O-K-transactie ook tussen twee volwassenen plaatsvinden.

- ➔ *Kruiselingse transactie*: de transactie waarin mensen anders reageren dan verwacht wordt. Die andere reactie is tegelijk een uitnodiging om het transactiepatroon te wijzigen.

Fabienne: Doe nou gewoon eens wat ik zeg!

Marc: Vind je het goed dat ik eerst even zelf nadenk?

Dit is een voorbeeld van een transactie vanuit de Ouder-egotoestand waarop doorgaans een reactie vanuit de Kind-egotoestand volgt. Marc kiest er voor om vanuit de Volwassen-egotoestand te reageren met de uitnodiging aan Fabienne om op haar beurt vanuit haar Volwassen-egotoestand verder te spreken. Zo ontstaat een kruiselings patroon.

- ➔ *Transactie met bijbedoelingen*: in dit transactiepatroon zeggen mensen met hun woorden andere dingen dan ze met hun houding of in hun toon uitdrukken. Deze transactie is er een met dubbele boodschappen. Ironie en cynisme zijn voorbeelden.

Strooks

Nu zijn we bij de kern van dit verhaal gekomen. Strooks is hét TA-begrip dat met erkenning te maken heeft. 'Strook' is mooi dubbelzinnig woord, afgeleid van het Engelse werkwoord *to stroke* dat zowel 'slaan' als 'aaien' betekent. Zoals een transactie een eenheid van communicatie is, is een Strook een eenheid van erkenning. Het woord 'Strook' laat zien dat erkenning dus zowel positief als negatief kan zijn. In de TA worden dan ook vier soorten Strooks onderscheiden:

1. **De positief voorwaardelijke Strook**, die je krijgt als je er iets voor gedaan hebt: 'Je hebt een helder en scherpzinnig rapport geschreven.'
2. **De positief onvoorwaardelijke Strook**, die je krijgt om wie je bent: 'Ik ben blij met jou.'
3. **De negatief voorwaardelijke Strook**, die je krijgt als je iets niet goed hebt gedaan: 'Wat heb je er weer een zooi van gemaakt.'
4. **De negatief onvoorwaardelijke Strook** is een negatieve Strook die je krijgt om wie je bent: 'Het zal nooit wat worden met jou.'

Deze Strooks kunnen op verschillende manieren gegeven worden: in woorden, met blikken, in gebaren. Iemand groeten of een hand opsteken zijn positieve onvoorwaardelijke Strooks waarmee je laat zien dat iemand er is en er mag zijn, kortom een vorm van erkenning. Iemand negeren, zwiingend langs iemand lopen en je hoofd afwenden zijn negatieve onvoorwaardelijke Strooks, waarmee je het bestaan van iemand negeert. Niet reageren op een bijdrage van iemand in een bespreking heeft hetzelfde effect op de ander: je wordt niet gehoord en gezien.

Sommige transacties ('Ik houd van jou') zijn duidelijk verwoorde Strooks. Maar er kan ook sprake zijn van verpakte Strooks, zoals in 'Je bent als leider enorm gegroeid.' Dit kan een mooi compliment zijn in een V-V-transactie. Maar als V-K-transactie is het maar de vraag of de aangesprokene wel zo blij moet zijn met deze 'erkenning': immers helemaal vrij van pedanterie van de kant van de 'gever' is die dan vermoedelijk niet.

Het belang van positief onvoorwaardelijke Strooks

'Strooks vormen de brandstof van ons leven' (Koopmans, 2012). Voor een 'onbeschadigd' opgroeien als mens is het krijgen van positief onvoorwaardelijke Strooks van wezensbelang. De rol van de ouder(s) is daarbij cruciaal: van hen wil je horen dat je mag zijn wie je bent en dat er geen voorwaarden gesteld worden aan je bestaan. Dat je als mens nooit samenvalt met wat je kunt. En dat wat je kunt en doet niet altijd in meetresultaten weergegeven kan worden.

Wanneer ouders hun kind deze 'wetenschap' onthouden, kan dit een levenslang gemis veroorzaken met een niet te vervullen behoefte aan erkenning als gevolg: er kunnen nog zoveel anderen zijn die je zeggen dat je de moeite waard bent, maar als je het van hen die je het zo graag had horen zeggen, nooit hebt gehoord, dan...

Ook negatieve Strooks hebben hun waarde

Maslow had het belang van erkenning ingezien, Berne werkt dit inzicht verder uit. Het interessante is dat Berne daarbij een onderscheid maakte tussen positieve en negatieve vormen van erkenning. De eerste vinden we natuurlijk het fijnst. Wie wil niet horen dat hij goed werk heeft gedaan of – belangrijker – dat hij er mag zijn zoals hij is! Maar ook het tweede type Strooks hebben we nodig, namelijk om te leren dat er grenzen zijn. Niet alles wat je doet, mag, hoort of past in de situatie. Aan de uitvoering van je werkzaamheden worden kwaliteitseisen gesteld. Bij deze vorm van feedback gaat het om kritiek, om vormen van negatief voorwaardelijke Strooks. Van negatief onvoorwaardelijke Strooks wordt niemand beter! Sterker nog: daar word je ongelukkig van.

Het uitdelen en ontvangen van Strooks

Hoe doen we dat in de praktijk, dat uitdelen én ontvangen van Strooks? De TA'er Claude Steiner (2003) spreekt over een zogeheten 'Strookeconomie'. Daarmee geeft hij aan dat vaak met Strooks wordt omgegaan alsof het een schaars artikel is. De Strookhuishouding die dit perspectief met zich meebrengt, is de volgende:

- regel 1: Geef geen Strooks als je ze te geven hebt ('Complimenteer niet, anders willen ze meer.')
- regel 2: Vraag niet om Strooks als je ze nodig hebt. ('Als ik er maar moet vragen, dan betekent het niet zoveel.')
- regel 3: Accepteer geen Strooks die je graag zou krijgen ('Het was een kleine moeite.')
- regel 4: Weiger geen Strooks die je niet wilt ('Als men het zegt, zal het wel zo zijn.')
- regel 5: Geef geen Strooks aan jezelf. ('Niet opscheppen, anders word je verwaand.')

Als je even de ruimte neemt om deze regels te spiegelen aan de praktijk, dan is de kans groot dat je die cultuur wel herkent. Wat Claude Steiner hier aangeeft, is dat we van kinds af aan ingeprent hebben gekregen dat onze cultuur er een is waarin strooks schaars zijn. In extreme gevallen kan dit leiden tot wat Steiner noemt 'stroke starvation'. Als je weinig tot geen positieve strooks hebt ontvangen ('Ik heb er ook geen recht op'), zal je leren te gedijen in een koud strookklimaat: de positieve strooks die je krijgt, kun je maar moeilijk ontvangen en zelf heb je nooit geleerd om ze te geven.

Niemand kan zonder strooks. Liever krijgt iemand negatieve strooks dan helemaal geen strooks. Schuilt hierin een verband met het gedrag van sommige 'lastige' leerlingen of personeelsleden?

Steiner heeft een 'simpele' remedie. In plaats van de vijf regels om je slecht te voelen, definieerde hij een nieuwe Strookeconomie:

- regel 1: Geef alle strooks die je wilt geven.
- regel 2: Vraag om de Strooks die je wilt krijgen.
- regel 3: Accepteer de Strooks die je wilt ontvangen.
- regel 4: Weiger de Strooks die je niet wilt hebben.
- regel 5: Geef jezelf Strooks.

Strooks & de tijdgeest

In mijn inleiding sprak ik over de cultuur van het rode potlood in het onderwijs. Het is belangrijk over die vernederende ervaring niet te lichtvaardig te denken. 'In de pedagogiek geldt de wet van de 'generalisatie van aversie': een leerling die steeds kritiek krijgt, krijgt niet alleen een hekel aan de kritiekgever, de docent, maar ook aan het vak, de klas, de school en uiteindelijk aan zichzelf. Om het omgekeerde proces – generalisatie van affectie – in gang te zetten, moet een leerling gesteund en bevestigd worden, ondanks de fouten die hij maakt. Alleen zo kweek je mensen die iets met elkaar te maken willen hebben' (Kessels, 2012).

Als de voortekenen ons niet bedriegen, lopen we het risico dat die rode-potloodcultuur de komende jaren sterker wordt. In het onderwijs zien we dat de toetsdruk wordt opgevoerd, de exameneisen strenger worden en de toelatingscriteria voor vervolgoopleidingen aangescherpt worden. In dit toekomstbeeld wordt de kloof tussen winnaars en verliezers groter.

Vanuit TA-perspectief bezien: de toegenomen druk om te laten zien wat je kunt, roept vooral voorwaardelijke Strooks op, zowel positieve als negatieve. Niet-slagen zou daardoor kunnen uitmonden in een zelfbeeld dat men niet deugt als mens. De geïncasseerde negatieve voorwaardelijke Strooks worden dan door de ontvanger ook gelabeld als negatieve onvoorwaardelijke Strooks. Vooral vanuit opvoeding en onderwijs hebben we hierin een rol, want als er geen positieve voorwaardelijke en – vooral – onvoorwaardelijke Strooks tegenover staan, ontstaan er verliezers voor het leven.

Als onderwijsgeevenden dit voor ogen houden, kunnen ze ook ontsnappen aan de voor de hand liggende Ouder-Kind-transacties waardoor het klaslokaal wordt gedomineerd, met hoofdrollen voor de Kritische Ouder (de leraar die het weet), de Zorgende Ouder (de moederende mentor), het Aangepaste Kind (de vlijtige leerling) en het Rebelse Kind (de lastige leerling). In plaats van dit beperkte gedragsrepertoire komt er bij leerlingen zo ruimte voor het Vrije Kind; docenten kunnen vanuit hun volwassen egotoestand kiezen wat nodig is: structureren, zorgen, verantwoordelijkheid nemen, samenwerken of hun spontaniteit volgen (Koopmans, 2012).

TA & verantwoordelijkheid nemen

Binnen de organisaties neemt de druk van controle en verantwoordelijkheid toe. Die ontwikkeling brengt het risico van bureaucrativering en uniformering met zich mee en daarmee van het verlies van autonomie en professionele ruimte. In TA-terminen: de organisatie ontpopt zich als de negatieve variant van de Kritische Ouder, die bepaalt wat goed is en gedaan moet worden, en niet zal rusten voordat de medewerkers zich als Aangepaste Kinderen gedragen. Wat dit tot gevolg heeft voor het gevoel van zich gezien, gehoord en erkend weten, laat zich raden.

Het TA-perspectief biedt een aantal handvatten om vanuit de Volwassen-egotoestand in het hier en nu verantwoordelijkheid te nemen voor een beter leer- en werkklimaat. Een paar korte opmerkingen daarover tot slot:

- ➔ Om te waarborgen dat mensen zich verantwoordelijk voelen en zich verantwoordelijk gedragen, helpt het om je transacties zoveel mogelijk vorm te geven van Volwassene tot Volwassene. Immers dan gedragen, denken en voelen mensen zich verbonden met het hier en nu, met de vraagstukken die in het hier en nu spelen en de mogelijkheden en kansen die er zijn.
- ➔ Kruiselingse reacties, zoals vanuit je Volwassen-egotoestand reageren op een Ouder- of Kind-transactie en daarmee de ander ook tot een V-transactie uit te dagen, kun je inzetten om een dreigend onproductief communicatiepatroon te veranderen.
- ➔ Het organiseren van ontmoetingsmogelijkheden tussen medewerkers, waarin aan thema's gewerkt wordt die door de medewerkers zelf worden aangedragen, helpt om transacties van Volwassene tot Volwassene te laten ontstaan. Deze ontmoetingen bieden de kans om elkaars deskundigheid en inbreng te zien en te waarderen, en elkaar te laten merken dat je elkaar ook waardeert om wie hij of zij is.
- ➔ Buig de bestaande Stroomkeconomie om van schaarste naar overvloedigheid. De vijf regels van Claude Steiner zijn daarbij een prachtige handreiking en een uitnodiging om te gaan denken en handelen in Stroomvrijgevigheid.
- ➔ Stimuleer Volwassen-Volwassestransacties waarbij vanuit oprechte belangstelling niet alleen gepraat maar ook geluisterd wordt. Dan ontstaat ruimte voor gezamenlijke betekenisgeving over (morele) aspecten van werk en leren. Vragen die aan de orde kunnen komen zijn bijvoorbeeld: Waartoe leiden we leerlingen op? Wat is goed onderwijs? Wat is goed (samen)werken? Hoe ziet een stimulerende organisatie eruit? Wat is stimulerend leiderschap? Deze kunnen in de huidige controle- en beheerscultuur gemakkelijk ondergesneeuwd raken.

Van fouten kun je leren. Zeker, maar niet in een cultuur waar het alleen over fouten gaat. De Griekse wijsgeer Aristoteles hield een warm pleidooi voor 'het juiste midden'. Dat zou je ook op de Stroomkeconomie kunnen toepassen: geef veel positieve onvoorwaardelijke Strooks en zoek het juiste midden tussen positieve en negatieve voorwaardelijke Strooks voor het aangeven van grenzen en vooral voor het uitspreken van waardering. Mensen die zich erkend voelen floreren.

'Van fouten kun je leren. Zeker, maar niet in een cultuur waar het alleen over fouten gaat.'

Referenties

- Berne, E. (1958). 'Transactional Analysis, A New and Effective Method of Group Therapy', *American Journal of Psychotherapy* 12: 735-743, 1958
- Berne, E. (1964, 2010). *Games People Play. The Psychology of Human Relationships*. Londen: Penguin Books
- Brink, G. van den, Jansen, T. & Pessers, D. (2005). *Beroepszeer. Waarom Nederland niet goed werkt*. Amsterdam: Boom/SUN
- Harris, T. (1967, 2012). *I'm OK - You're OK*. New York: Harper Collins
- Kessels, J. (2006). *Het poëtisch argument. Socratische gesprekken over het goede leven*. Amsterdam: Boom
- Koopmans, L. (2012). *Dit ben ik! Worden wie je bent met Transactionele Analyse*. Zaltbommel: Thema
- Steiner, C. (2003). *Emotional Literacy. Intelligence with a Heart*. Fawnskin: Personhood Press
- Steward, I. & Joines, V. (1996). *Transactionele Analyse. Het handboek*. Utrecht: Uitgeverij SWP